

Сімейне виховання як чинник формування ціннісних орієнтацій дошкільника

Стаття присвячена розгляду проблем психології сімейного виховання, останнє автор розглядає як один з чинників формування ціннісних орієнтацій дошкільника, відносить до мікросередовища становлення його смислової сфери. Для аналізу автор пропонує старший дошкільний вік як такий, що є відправним у становленні смислової сфери, а отже, потребує значної уваги з боку усіх агентів розвитку: батьків, вихователів, близького оточення. Автор аналізує основні помилки сімейного виховання, що призводять до неадекватного розвитку смислової сфери дитини. Пропонується варіант найбільш дієвого становлення ціннісних орієнтацій у сім'ї.

Ключові слова: смислова сфера, ціннісні орієнтації, сім'я, протекція.

Статья посвящена рассмотрению проблем психологии семейного воспитания, которое автор рассматривает как один из факторов формирования ценностных ориентаций дошкольника, относит к микросреде становления его смысловой сферы. Для анализа предлагается старший дошкольный возраст, являющийся отправным в становлении смысловой сферы и поэтому требующий значительного внимания со стороны всех агентов развития: родителей, воспитателей, близкого окружения. Автор анализирует основные ошибки семейного воспитания, которые приводят к неадекватному развитию смысловой сферы ребёнка. Предлагается вариант наиболее действенного становления ценностных ориентаций в семье.

Ключевые слова: смысловая сфера, ценностные ориентации, семья, протекция.

Спілкуючись з дітьми дошкільного віку, кожен міг почути таку фразу: “А мама мені казала...”. Першими людьми, з якими вступає у безпосередній контакт дитина, є її батьки. Це ті люди, безпосередній контакт з якими є невід’ємною частиною життя дитини.

На сьогодні дошкільна освіта у нашій державі є обов’язковою з п’яти років. Вона виконує функцію підготовки до школи, що забезпечує наступність між першою ланкою освіти – дошкільним навчальним закладом – та початковою школою. Це дозволяє зробити припущення, що становлення особистості дитини до 5-річного віку відбувається у сім’ї, а це у свою чергу, підкреслює визначальну роль батьків як найреферентніших осіб у житті дитини.

Уже з перших днів життя дитина прагне до взаємодії з дорослими: особливості фізичного розвитку не дозволяють це здійснити повною мірою, тому вона намагається всіляко привернути увагу дорослих плачем та різними звуками. Починаючи з “комплексу пожвавлення”, далі, онтогенетично, формується предметно-маніпулятивна діяльність дитини, смисловим центром якої залишається дорослий та спільна з ним діяльність. На таку особливість вказував Д.Б. Ельконін, який зазначав, що “з певного моменту, розвиток дитини – це завжди “дві людини” – Вона і дорослий” [6, с.57].

Розвиток провідної діяльності – перехід до рольової гри, ще раз доводить інтерес дитини до дорослого: його діяльності, взаємовідносин. Безліч експериментів (Ф. І. Фрадкіної, І. Б. Корольової, Т. А. Маркової, Р. І. Жуковської та ін.) вказують, що основою рольової гри, її змістом може бути сфера діяльності людини, її взаємовідносини, аж ніяк не сфера предметів. Остання, звичайно, може викликати певні емоції та переживання у дитини, однак не буде матеріалом гри.

Саме тому значної уваги, на нашу думку, заслуговує проблема психології сім’ї як одного з мікросередовищ становлення ціннісних орієнтацій старшого дошкільника. А. Д. Кошелева зазначала, що цінності сім’ї дитини є дуже стійкими та протистоять цілеспрямованому та систематичному впливові вихователя дитячого садка та іншим впливам ззовні [7, с. 90].

Мова буде йти про ціннісні орієнтації старшого дошкільника, адже саме у віці 5-6 років спостерігається перехід від егоцентрації мислення до децентрації, що дозволяє об’єктивно сприймати дійсність (Л. С. Виготський) та сприяє формуванню здатності до обміркованих дій у ситуації морального вибору (В. С. Мухіна, Є. В. Суботський). Смісл життя, за А. Адлером, проходить своє становлення саме у ці роки, а тому цей період є надзвичайно важливим для усвідомлення його дитиною та створення умов для розвитку або корекції смислової сфери дитини, якщо це є необхідним.

Проблемам психології сімейного виховання приділяли увагу такі вчені: Д. Лешлі, що розглядала особливості сумісної діяльності батьків та дітей; роль сім’ї у вихованні чуйності вивчала А. Д. Кошелева; значна кількість досліджень Є. В. Суботського присвячена проблемам становлення особистості дошкільника під впливом батьків; О. Л. Кононко присвятила багато своїх робіт проблемі реалізації особистісного потенціалу дитини за допомогою батьків. Окремо проблему співвідношення ціннісних орієнтацій батьків та дитини ще достатньо не вивчено.

Отже, мета статті проаналізувати особливості становлення ціннісних орієнтацій старшого дошкільника в умовах сім'ї та виокремити найбільш ефективні з них.

Ще у ранньому віці дитина хоче брати участь у побутових справах: хоче допомогти прибрати ліжечко, накрити на стіл або прибрати столові прибори. Виконуючі ці дії, дитина передбачає її соціальний розвиток у вигляді заохочення, схвалення або покарання. Так формується дитяче “що таке добре, а що таке погано”.

Ті норми та правила поведінки, цінності, що є в сім'ї, – це фундамент становлення смислової сфери дитини. Підтвердженням цього можуть бути слова С. Д. Максименка про те, що відправним пунктом онтогенезу вважається любов двох людей та їх бажання створити нове життя [3, с.101].

Набуття досвіду та формування на його основі ціннісних орієнтацій може відбуватися по-різному, в залежності від тих змін, яких зазнає агент впливу та об'єкт (той, хто передає цей досвід – батьки, та той, хто отримує його – дитина). Можна виокремити такі тенденції формування ціннісних орієнтацій протягом життя під впливом значущого дорослого – батьків:

- повна інтеріоризація досвіду з наступним набуттям ціннісних орієнтацій батьків;
- набуття досвіду та становлення ціннісних орієнтацій батьків та дитини протягом життя, що відбувається у спільній діяльності та часі;
- заперечення та неприйняття досвіду батьків з відмовою від їх ціннісних орієнтацій.

Враховуючи, що смисловим центром будь-якої діяльності дитини дошкільного віку є доросла людина, можливим напрямком становлення ціннісних орієнтацій її може бути перший варіант. Адже дитина-дошкільник повністю довіряє тій інформації, що отримує від батьків, а тому і приймає її. Критичність мислення з'являється пізніше – у молодшому шкільному віці.

Слід зауважити, що усвідомлення батьками власних ціннісних орієнтацій може знаходитись на різних рівнях, а саме:

- батьки чітко виокремлюють найдорочче у їхньому житті (цінності), орієнтуючись на що вибудовують власну життєдіяльність;
- батьки вважають доміантними певні цінності, хоча у повсякденні керуються зовсім іншими смислами;
- цінності батьків знаходяться на несвідомому рівня, що не перешкоджає керуванню ними у житті та визначають спрямованість їхньої особистості.

Зупинимось детальніше на кожному з випадків.

Якщо батьки не тільки діють згідно з певними цінностями, а усвідомлюють їх як основу спрямованості їхньої діяльності та життя, вони будуть ефективним агентом формування ціннісної сфери дошкільника, адже цей процес буде відбуватися за такими механізмами:

- власний приклад;
- повчання з орієнтацією на значущість певної цінності у житті родини, а отже, і у житті окремого її члена – дитини.

Перший механізм, як вже було згадано, дієвий, адже дитина з радістю бере на себе роль одного з батьків, здебільшого ця роль гендерно визначена. Діти відповідально ставляться до її виконання, контролюючи себе задля абсолютної відповідності їй. Таким чином відбувається ідентифікація себе зі значимим іншим. О. М. Леонт'єв зазначав, що "... усвідомлення виступає у дитини перш за все у формі дії. Дитина, що освоюється у світі – це дитина, що намагається діяти" [2, с.471].

Другий механізм ідентичний тому, що біхевіористи називають підкріпленням. Тобто діти мають змогу не лише спостерігати певний зразок правил та норм поведінки, а й отримують від батьків тлумачення їх – відбувається розкриття дитячих істин "Добре" та "Погано". Цей механізм реалізується й у формі оцінки батьками відповідної діяльності дитини. Отримавши схвалення за певний вчинок, дитина повторюватиме його знову, очікуючи позитивної оцінки від батьків.

Якщо ж діяльність дорослих, їх вчинки та особливості взаємовідносин з іншими людьми не відповідають тим цінностям, які родина пропагує, щоденно спілкуючись з дитиною, процес становлення смислової сфери буде проблемним. У дитини такої родини виникає когнітивний дисонанс (Л. Фестингер), який розуміється як протиріччя між декількома знаннями (когниціями), якими володіє дитина та які є актуальними для неї у ситуації "тут і зараз". Виникнувши, він викликає фрустраційні реакції та потребує зниження за рахунок відмови або зменшення значення однієї з когницій, а отже, й до зміни поведінки. У нашому випадку мова йде про те, що ті цінності, про які дитині говорять батьки як про життєво важливі, не співпадають з тими діями, що дитина спостерігає. За Л. Фестингером [4, с.146], редукція дисонансу можлива у такі три способи:

- зміна однієї з когницій;
- зниження значення однієї з когницій;
- введення ще однієї, третьої, когниції.

У нашому випадку, коли мова йде про дошкільника, який копіює саме діяльність дорослого, позбавлення когнітивного дисонансу відбуватиметься у першому або другому напрямку: дитина прийме ту форму поведінки, яку продукують батьки, та відмовиться від тих цінностей, про які батьки говорять. Когнітивний дисонанс може виникнути й коли досвід, який дитина здобуває від батьків, неоднорідний, тобто коли ціннісні орієнтації батьків зовсім різні [7, с.89]. Таким чином, з названих механізмів формування смислової сфери дитини дієвим буде лише власний приклад як такий.

У випадку, коли батьки несвідомо керуються певними ціннісними орієнтаціями у діяльності, смислова сфера дитини буде формуватися за допомогою механізму ідентифікації, тобто слідування зразку батьків з повним перейманням на себе їхньої поведінки.

З усіх трьох розглянутих можливих випадків свідомого керування батьків у життєдіяльності певними ціннісними орієнтаціями кращим видається перший варіант, допустимим третій та негативним для становлення смислової сфери старшого дошкільника – другий варіант. Перший та третій варіанти є сприятливими для відтворення певного зразка дитиною багато разів, адже зразок поведінки є елементом буденного життя, доступним їй щоденно. Таким чином, коли дитина діє у певному спектрі ситуацій визначеним чином, у неї виробляється моральна звичка, яка потім спонукатиме діяти саме так і не докладати до цього зусиль. Це вказує на важливість відповідної правильної, системної організації життєдіяльності дитини, що забезпечить поєднання моральної звички та почуття, що стануть основою ціннісної орієнтації дошкільника.

Однак слід зауважити, що всі дії, які передбачає наслідування та відтворення взірця, дитина повинна виконувати з власного бажання, а не з примусу батьків чи зі страху. На цьому наголошував ще Ж.-Ж. Руссо, зауважуючи, що дитина повинна робити, що хоче, однак хотіти вона повинна того, що треба. Зацікавити дитину, а отже, й побудити до дії можна декількома способами: закликання батьків, їх заохочення; створення певних умов, сприятливих для відтворення певної ситуації, що вимагає дотримання певних правил та норм поведінки; виконання певної дії як зразка.

Частою помилкою батьків є намагання захистити дитину, попередивши її дії: “туди не йди!”, “цього не можна”, “стій на місці поки я розмовляю з тіткою”, “не бігай!” і т.д. Ці дії батьків спрямовані на утримання діяльності дитини, а це позбавляє її

усвідомлення, пізнання певних речей (О. М. Леонтьєв). Все це дезорганізує розвиток дитини і може бути представлене у формі афективної поведінки або пасивності.

Таку форму поведінки батьків можна назвати гіпертрофованою, адже рівень протекції у такому стилі виховання перевищує усі допустимі показники. Гіпертрофована форма відносин “батьки-дитина” може виникати у таких випадках: виховання дитини матір’ю-одиначкою, у сім’ях з однією дитиною, народження якої супроводжувалося значними труднощами, патологічним ставленням до дитини з боку одного з батьків (визнання дитини смислом власного життя). Однак рівень вимогливості до дитини може бути різним.

Надмірний рівень – батьки висувають до дитини високі вимоги, слідування яким є основою взаємовідносин “батьки-дитина”, вони намагаються повністю контролювати дії дитини. Тобто відбувається поєднання гіпертрофованого батьківського почуття та надмірності вимог. За такої форми взаємовідносин є ризик психотравматизму дитини з наступним розвитком почуття невпевненості у собі, повної залежності від батьків, почуття несвободи та пасивності, що може призвести до гострої реакції емансипації з афективно-агресивними реакціями або виникнення почуття тривожності. Особливістю такого ставлення до дитини може бути ігнорування її потреб, задоволення яких розглядається як заохочення та нагорода. При такій організації діяльності дитини у неї сформується звичка моральної поведінки, однак основою її буде страх неслідування наказам батьків, а тому вважати її основою ціннісних орієнтацій, на нашу думку, видається неправомірним. Адже таку поведінку, за визначенням Є. В. Субботського, можна вважати прагматичною, в основі її лежить намагання предстати у кращому світлі, страх перед покаранням, зняття цих мотивів призводить до втрати моральної норми поведінки, а отже, й відмови від певних ціннісних переконань.

Недостатній рівень – батьки обмежують усіляку діяльність дитини, намагаючись огородити її від складностей, вважаючи її неспроможною діяти самостійно, приписуючи дитині особистісну та соціальну неспроможність, а тому вважають її такою, що легко піддається віянням ззовні. Це є поєднанням надмірної батьківської любові та зниження вимогливості до дитини. З таким ставленням до дитини та оцінкою її можливостей батьки не вимагають “багато”, що може призвести до формування інфантильності як риси характеру, небажання включення у будь-яку діяльність або, навпаки, є основою формування нестійкого типу характеру, що є наслідком надмірної самостійності діяльності, що переходить у

свавілля. У разі такої організації діяльності дитини у неї не сформується досвіду соціальної взаємодії, ціннісні переконання її будуть дуже нестійкими адже системності у формування правил, норм поведінки немає. Смыслова сфера такої дитина матиме нечітку структуру.

Ефективним для становлення смыслової сфери дошкільника є *середній рівень* вимогливості батьків до дитини, але він не може бути типовим для гіпертрофованої опіки батьків. У цьому випадку батьки поводяться вимогливо, але й проявляють терпимість до дітей, чим заслуговують їхню слухняність та піддатливість вимогам. За такої організації діяльності дитина може вільно діяти, однак за кожен вчинок вона отримує адекватні оцінки. За надмірної вимогливості батьки намагаються сформувати певні ціннісні переконання та ціннісні орієнтації, вимагаючи від дитини постійного та абсолютного слідування цим настановам, але чи буде дитина діяти відповідно за відсутності контролю з боку батьків. Скоріш за все – ні. Для цього необхідна свідомо діяльність дитини, яка бажає діяти саме так. А таке бажання формується за правильною оцінкою поведінки дитини, що є результатом її вільної діяльності. Схожий варіант і з недостатнім рівнем вимогливості: дитина вже не настільки обмежується у діяльності настановами та наказами батьків, однак відсутність адекватної оцінки вчинків, тобто нагороди за гарний та покарання за поганий, призводить до неможливості зародження ціннісних орієнтацій, що ґрунтуються на соціальних моральних цінностях. Отже середньому рівню вимогливості буде відповідати безкорисний тип моральної поведінки, який, за Є. В. Субботським, ґрунтується на намаганні дитини зберегти власну моральну самооцінку, повагу до себе і вже не потребує контролю з боку батьків [5, с.34]. Дитина повинна навчитися робити вибір на основі співвіднесення зовнішньої вимоги з власним баченням проблеми. О. Л. Кононко зазначає: “Без свого власного “кістяка” людині буде важко вижити, вона може зламатися, “пливти за течією”, як соломинка. Без задоволення потреби сенсу життя доросла людина не може нормально функціонувати” [1, с.123] та радить ще з дитинства розвивати у дитини інтерес до себе та вміння оцінити себе адекватно, виокремивши свої достоїнства та недоліки, а це дозволить сформувати орієнтацію дитини не лише на себе, а й на інших, тобто забезпечить становлення просоціальної поведінки.

На протипагу розглянутій формі взаємодії батьків з дитиною у сучасній дійсності можна спостерігати й гіпопротекційні відносини, що виявляються у недостатній увазі до власної дитини, її фізичного

та психічного розвитку, становлення її як особистості, члена суспільства. При такій побудові взаємин діти представлені самі собі, а тому їх розвиток та становлення відбувається стихійно, а ціннісні орієнтації батьків не є джерелом становлення смислової сфери дошкільника. Причинами такого феномена можуть бути декілька факторів:

– *Вік батьків*. Не сформованість особистості батька чи матері (або обох батьків), що проявляється у неспроможності організувати свій власний побут, а отже, й буття дитини; страх через недостатність досвіду, який усвідомлюють не всі з неповнолітніх батьків – призводить до неспроможності створити необхідні умови для становлення здорової психічно та фізично особистості дитини. Адже самої лише любові виявляється недостатньо – необхідно вчасно та компетентно реагувати на дії дитини та корегувати їх відповідно, забезпечуючи адекватне становлення її смислової сфери.

– *Освіченість батьків*. Загальний рівень освіченості батьків визначає їх компетентність у вихованні власних дітей. Так, низький рівень освіченості супроводжується ригідними стереотипами виховання, що не відповідають запитам сучасності на активну творчу особистість, з високими показниками адаптаційних процесів, та за умови постфігуративної форми передавання досвіду є причиною неосвіченості дітей. Все це часто супроводжується зниженням уваги до власної дитини, її життя. Високий та середній рівні освіченості є невід’ємною складовою створення ефективного середовища для становлення смислової сфери дитини, адже вона сприймається як головна цінність суспільства. Освіченість корелює з віком батьків: чим молодші батьки, тим менш освіченими вони є.

– *Матеріальна неспроможність родини*. Статки батьків визначають і об’єм їхньої уваги до дитини. За недостатньої матеріальної забезпеченості батьки вимушені більшість часу віддавати роботі, що зменшує час їх спілкування з дитиною або ж призводить до роздратованості та агресивності, що негативно позначається на взаєминах з дітьми. Постійний “пошук грошей” поступово формується у ціннісну орієнтацію, в основі якої кінцева мета буття людини – матеріальна забезпеченість життя. Такий сенс життя поступово стає й ціннісним переконанням дитини-дошкільника. Однак слід зауважити, що інструментальними цінностями у такому разі можуть бути й старанність, освіченість, відповідальність, що є позитивними; їхня наявність пов’язана з попередніми характеристиками батьків: вік, освіта.

– *Психологічна нестабільність сімейного клімату*. Усі попередньо розглянуті чинники формують психологічні проблеми у

функціонуванні сім'ї як окремого соціального інституту, мікросередовища становлення смислової сфери дитини. Це можуть бути особистісні проблеми між батьками, що позначаються на проекції негативного ставлення до дитини; передавання дитині свідомо або несвідомо власної негативної риси та ціннісних орієнтацій; невпевненість у власному виховному впливі, його дієвості та спроможності, що може взагалі призвести до відмови займатися вихованням дитини. Такі умови становлення смислової сфери дошкільника є несприятливими та можуть призвести до важковиховуваності, асоціальної поведінки або взагалі екзистенційної фрустрації (В. Франкл).

– *Розлучення.* Цей чинник є можливим варіантом розвитку усіх попередніх. Надзвичайно негативні наслідки відбуваються після розлучення, коли батьки починають розподіл майна та оформлення опіки над дітьми. Це супроводжується зміною місця проживання, умов, взагалі реорганізує життя дитини. У таких дітей цінність щасливого сімейного життя може бути або на першому місці, або на останньому, як це відбувається у розлучених батьків, коли сімейні стосунки сублімуються у робочо-кар'єрні. Стреси та депресії опікуна, які є результатом розлучень, значно знижують виконання батьківської функції, що й є гіпопротекційним ставленням до дитини.

Як бачимо, обидві форми порушення протекції є тими помилками сімейного виховання, які негативно позначаються на становленні смислової сфери дитини.

Підсумовуючи, можна зробити такі **висновки**:

1. Сім'я, батьки – перший контекст розвитку особистості, ґрунт для становлення її смислової сфери.

2. Адекватний розвиток смислової сфери дошкільника потребує активної участі з боку батьків, що виражається у наданні взірця власним прикладом, емоційному спілкуванні з дитиною, освіченості батьків та створенні ефективних умов для цього процесу.

3. Допустимим та дієвим є середній рівень вимогливості батьків, що дозволяє дитині пізнавати навколишній світ, діючи та отримуючи при цьому оцінку власної поведінки, що є основою формування ціннісних орієнтацій як таких, що реалізуються у безкорисній моральній поведінці.

4. Дієвим є такий спосіб формування ціннісних орієнтацій дошкільника, який спирається на приклад батьків та підкріплюється їхніми настановами та оцінками, а це можливе лише за усвідомленого керування батьками власною діяльністю відповідно до своїх ціннісних орієнтацій.

5. Ціннісні орієнтації батьків, у кращому випадку, повинні бути однаковими.

Подальше вивчення цієї проблеми вбачаємо в експериментальній перевірці наведених психологічних умов становлення ціннісних орієнтацій дошкільника у сім'ї.

Список використаних джерел

1. Кононко Е. Л. Чтобы личность состоялась /Е. Л. Кононко. – К.: Рад. шк., 1991. – 221 с.
2. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики / А. Н. Леонтьев. – М.: Издательство МГУ, 1981. – 584 с.
3. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості /С. Д. Максименко. – К.: Видавництво ТОВ “КММ”, 2006. – 240 с. – Библиогр.: С. 246-255.
4. Психология: учебник для гуманитарных вузов /Под общ. ред. В. Н. Дружинина. – СПб.: Питер, 2002. – 656 с.: ил.
5. Субботский Е. В. Ребёнок открывает мир: кн. для воспитателя дет. сада /Е. В. Субботский. – М.: Просвещение, 1991. – 207 с.: ил.
6. Эльконин Д. Б. Избранные психологические труды. Проблемы возрастной и педагогической психологии /Д. Б. Эльконин / Под ред. Д. И. Фельдштейна; Вступ. статья Д. И. Фельдштейна. – М.: Международная педагогическая академия, 1995. – 224 с.
7. Эмоциональное развитие дошкольника: пособие для воспитателей дет.сада /[А. В. Запорожец, Я. Э. Неверович, А. Д. Кошелева и др.]; под ред. А. Д. Кошелевой. – М.: Просвещение, 1985. – 176 с.

The article is devoted to the problems of the psychology of family life education, the latter the author considers as one of the factors of formation of value orientations of a preschooler, relates to the microenvironment the establishment of its semantic sphere. To the analysis of proposed senior preschool age, as such, that is a starting point in the development of the semantic sphere and therefore requires significant attention from the part of all development agents: parents, educators, close environment. The author analyzes the main problems of family education, which lead to inadequate development of the semantic sphere of the child. We propose a version of the most effective formation of value orientations in the family.

Key words: semantic sphere, valued orientations, family, patronage.

Отримано: 16.02.2011